

DABARTINĖS LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS VEIKSLŲ IR LAIKŲ SANTYKIAI

Veiksmai ir laikai – tai dvi skirtingo tipo, bet glaudžiai tarpusavy susijusios lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos.

Veiksmai yra semantinė-funkcinė kategorija, turinti ne vieno lygio raiškos priemonės: jie gali priklausyti nuo leksinės veiksmažodžio reikšmės, nuo laiko, nuo priešdėlių ir priesagų. Labiausiai veiksmai yra susiję su priešdėline veiksmažodžių daryba. Todėl juos su tam tikromis išlygomis galėtume vadinti ir priešdėlinės veiksmažodžių darybos kategorija. Priešdėliai kartais turi gerokai bluktelėjusią leksinę reikšmę ir rodo tik įvykio veikslą. Tais atvejais veiksmai labai priartėja prie kaitybinių kategorijų – skirtingų veikslų veiksmažodžiai atrodo lyg ir to paties žodžio formos (plg. *darė* – *padarė*, *skendo* – *nuskendo*, *balo* – *išbalo*)¹. Vis dėlto dauguma atvejų veiksmo eigos ir įvykio opozicija yra ne vienos leksemos ribose. Tuo veikslai iš esmės skiriasi nuo gramatinių asmens, nuosakos ir laiko kategorijų, kur, kintant gramatinei formai ir reikšmei, leksinė žodžio reikšmė išlieka ta pati.

Laiko kategorijos morfologiniai rodikliai nesusiję su leksine žodžio reikšme, o veiksmo morfologiniai rodikliai atlieka dvi neatskiriamas funkcijas: modifikuoja leksinę žodžio reikšmę ir keičia veikslą. Nepaisant šios dvilypės veikslų morfologinių formantų funkcijos, lietuvių kalba turi būdų to paties veiksmo priešingiems aspektams reikšti².

Skirtingų veikslų veiksmažodžius leksinės reikšmės atžvilgiu suartina pagalbiniai žodžiai, kontekstas, kartais net ekstralingvistiniai faktoriai (pvz., iš anksto žinoma situacija)³.

¹ Kalbų istorija turi faktų, kai žodžių darybos afiksai virsta kaitybos afiksais. Plg. K. r. Heltberg, Niektóre problemy derywacji słowianskiej, – Sc Sl IX (1963) 147–148. M. M. Гухман, Грамматическая категория и структура парадигм, – Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, 119. M. Докулил, К вопросу о морфологической категории, – ВЯ 1967 6 7–8.

² A. Paulauskienė, Veiksmažodžių gretinimas veiksmo atžvilgiu (veikslinė koreliacija), – Kalbotyra, X (1964), 53–76.

³ J. Jablonskis rašo: „Sakome ne visai aiškiai „duris daryk“ tada, kada sakomajam yra aišku, kaip jo „darymas“ turi būti atliekamas, kuo turi tas „darymas“ pasibaigti“, J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, 293.

Lietuvių kalbos veikslai susiję su visa veiksmažodžio leksinių-gramatinių ir gramatinių reikšmių sistema, jie lemia ir kai kurių formų darybą, tačiau labiausiai veikslai susiję su laikais.

Pagal laikus lietuvių kalbos veikslus yra nagrinėjęs J. Safarevičius⁴, L. Dambriūnas⁵, veikslų ir esamojo laiko reikšmių santykiams daug dėmesio yra skyrusi Z. Dumašiūtė⁶. Tačiau vieningos nuomonės nebuvimas lietuvių kalbotyroje esmingiausiai veikslų kategorijos klausimais rodo, kad veikslų ir laikų santykių problemos tebėra aktualios, nes iš šių santykių daug ką galima spręsti ir apie veikslų kategorijos esmę.

Jeigu sutiktume su Z. Dumašiūtės nuomone, kad lietuvių kalboje esą situacijų, kur įvykio veikslų reikšmė suderinama su tiesiogine esamojo laiko reikšme, į veikslus reikėtų pažiūrėti visai kitomis akimis, negu iki šiol buvo žiūrima. Bet mes manome, kad tiesioginė esamojo laiko reikšmė ir įvykio veikslas – nesuderinami dalykai.

Veikslų ir laikų santykio atžvilgiu esamojo laiko formos kalbos sraute skiriasi į dvi grupes: 1) tiesioginės reikšmės formas, kuriomis atsakome į klausimą *ką jis dabar veikia?* arba *kas dabar vyksta?* ir 2) apibendrintos bei perkeltinės reikšmės formas, – vienos jų reiškia nuolatinį būvį, egzistenciją, o kitos – pavaduoja būtuosius ir būsimąjį laiką.

Pirmosios grupės formų veiksmas sutampa su kalbamuoju momentu, kalbėtojo ir pašnekovo suvokiama dabartimi. Pvz.:

Už Nemuno lojā šunes, už Nemuno saulē leidžias, o žmonės girgždina šulinius ir taikią ramybę skleidžia J. Marc.

Dabartis – tai nuolatinis judėjimas iš praeities į ateitį. Todėl kiekvienas konkrečios dabarties veiksmas yra procesas. Įvykio veikslų veiksmažodžiai tokios reikšmės neturi.

Ypač ryškus tiesioginės esamojo laiko reikšmės nesutikimas su įvykio veikslų reikšme tada, kai priešdėlis turi apiblukusią leksinę reikšmę ir veiksmažodžiui suteikia tik veiksmo galo, rezultato, vienkartiškumo reikšmes. Nesakome – *jis dabar nuskęsta, pabala, numiršta, padaro*. Šių veiksmažodžių priešdėlėtosios formos esamojo laiko situacijoje vartojamos tik apibendrinimo atveju. Pvz., (...) *visa, ką mes geresnio padarom, – padarom iš meilės* J. Marc.

⁴ J. Safarewicz, Stan badań nad aspektem czasownikowym w języku litewskim, – *Balticoslavica*, III, Wilno, 1938, 1–27.

⁵ L. Dambriūnas, Lietuvių kalbos aspektai, Bostonas, 1960.

⁶ Z. Dumašiūtė, Dabartinės literatūrinės lietuvių kalbos veiksmažodžio esamojo laiko reikšmė ir vartojimas (kand. disert. rank.), Vilnius, 1961; Z. Dumašiūtė, Dėl dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos eigos ir įvykio veikslų veiksmažodžių vartojimo esamuoju laiku, *LTSR MA Darbai*, Serija A, 1(12), 1962, 227–247.

Lietuvių kalboje yra palyginti ribota *verba dicendi* veiksmažodžių grupė. Jų priešdėlėtosios formos pasakomos ir konkrečiu esamuoju laiku. Pvz.:

Tau prisiekiu vaiko ašara tyra: jūra nuo šio laiko bus visiems gera S. Nėr. ... *aš tamstai prižadadu būtinai po dvejų trejų metų grįžti Lietuvon* J. Bil. *Aš prisipažįstu, kad tu sakai teisybę* V. Myk-Put. *Aš tavęs neverčiu, tik patariu: su ja nepražūsi* Žem.

Kadangi šių veiksmažodžių veiksmas ištiesai sutampa su kalbamuoju momentu, — jo pradžia ir galas, o drauge ir rezultatas yra suvokiami iš karto, tik ištarus žodį, — tai jie paprastai ir laikomi įvykio veikslu⁷, arba manoma, kad čia esanti viena iš tų situacijų, kur tiesioginė esamojo laiko reikšmė sutampanti su įvykio veikslu reikšme⁸.

Mūsų nuomone, *verba dicendi* veiksmažodžiai vartojami tiesiogine esamojo laiko reikšme todėl, kad jiems nesvetimas ir procesiškumas, kad jų veikslu reikšmė yra lyg ir dvilypė: tol, kol tariame žodį (vykdome veiksmą), yra procesas, o ištarus — aiškus rezultatas. Jų veikslu reikšmė menkai tesusijusi su priešdėliu, nes priešdėlis daugeliu atvejų yra semantiškai įaugęs į kamieną, be jo veiksmažodis turi visai kitą reikšmę, pvz., *siekti—prisiekti, žadėti—atsižadėti*. O jeigu veiksmažodis gali būti vartojamas ir su priešdėliu, ir be priešdėlio, priešdėlio veikslinės funkcijos silpnumas dar akivaizdesnis. Pvz., *Sakiau tau ir dar pasakau (=sakau): laikykis arčiau manęs* J. Balt. Plg. *padovanoju tau šią knygą ir dovanoju tau šią knygą*.

Kitų laikų formos palankesnės yra įvykio veikslui, todėl ir priešdėlio veikslu keitimo funkcija čia sustiprėja, — *verba dicendi* veiksmažodžiai jau neturi jokio procesiškumo atspalvio. Pvz.:

O gal ir atsižadėjo savo tėvų V. Krėv. *Vėtrai įsakysim, kad tave aplenktų* S. Nėr.

Be *verba dicendi*, yra ir daugiau veiksmažodžių, reiškiančių čia pat pradedamą ir pabaigiamą veiksmą. Kalbantysis gali demonstruoti veiksmą savo pašnekovui. Visais specialiai demonstruojamojo veiksmo atvejais suvokiame ir veiksmo procesą, ir jo rezultatą. Labai gerų šio tipo pavyzdžių yra surinkusi Z. Dumašiūtė. Pvz.: *Štai, ponia, atsuku tą stebuklingą dėžutę. Klausykitės malonių melodijų ir pasvajokite apie praeitį* Marc. *Nieko čia nepaprasta, tik žiūrėk, va, paimu taip, iš siūlo padarau kilpą, čia nykščiu prispaudžiu, o adatą perkišu per tą kilpą ir per (tinklelio) akį, paskui pritraukiu, ir viskas. Va, matai, kaip: užkabinu tą kilpą ir perkišu per akį ...* Š⁹.

⁷ И. Эндзелин, Латышские предлоги, II, Юрьев, 1906, 120; E. Koschmieder, Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno, 1934, 37, 109—113.

⁸ Z. Dumašiūtė, cit. str., 234.

⁹ Tik Z. Dumašiūtė mano, jog specialiai demonstruojamojo veiksmo atvejais esamojo laiko reikšmė suderinama su įvykio veikslu reikšme. Žr. Z. Dumašiūtė, cit. str., 234.

Konkrety veiksmo kryptis ir rezultatai yra čia pat, bet kalbamuuju momentu veiksmas vyksta. Įvykio veiksmo reikšmė čia kyla tik iš labai artimo, beveik su pačiu veiksmu sutampančio rezultato suvokimo. Esamojo laiko formos reikšmė nepakitusi, nepriartėjusi prie įvykio veiksmo reikšmės, nes visomis šio tipo priešdėlėtomis formomis atsakome į klausimą *kaq jis dabar veikia?* Vadinasi, iš esmės jos yra eigos veiksmo. Kai kuriais atvejais, kur priešdėlis mažiau keičia veiksmožodžio leksinę reikšmę, vietoje priešdėlėtuju veiksmožodžių galėtume pavartoti ir nepriešdėlėtuosius. Pvz.:

Nieko čia nepaprasta, tik žiūrėk, va imu taip, iš to siūlo darau kilpą..., o adatą kišu per tą kilpą...

Tokia transformacija galima tik todėl, kad visi veiksmožodžiai esamajame laike yra įgavę procesiškumo reikšmę, kad esamajam laikui nebūdinga veikslų opozicija.

Ypač ryškus veiksmo procesiškumas, kai konkretaus fizinio veiksmo arba linijinio judėjimo veiksmožodžiai turi veiksmo kryptį rodantį priešdėlį. Imkime pavyzdį vėl iš minėtojo straipsnio: *Isižiūrėjau. Saliamutė laikė sugriebusi tėvo ranką, kasė ja žemę pakrosnyje ir kartojo: – Kieno ranka užkasė, to ir atkasa; Kieno ranka užkasė, to ir atkasa...* J. Balt.¹⁰

Pabrauktieji priešdėlėtieji veiksmožodžiai reiškia ne įvykusį veiksmą, o veiksmą, vykstantį priešdėlio rodoma kryptimi.

Veiksmo kryptis kartais esti aiški iš veiksmožodžio leksinės reikšmės, kartais ją patikslina, sukonkretina situacija, kontekstas, o esamajame laike ji gali būti išreikšta morfologiškai – krypties reikšmę turinčiais priešdėliais. Pvz.:

Parveža marTELę, pardundina, jos margas skryneles parbarškina Kb. *Aš išeinu pačia brangiausia kaina dienu nupirkti mums nepažadėtu* E. Miež. *Toliese vis dar žaibavo, girdėjos, dundėjo perkūnija, ir buvo neaišku, ar viena audra nueina, ar kita ateina* A. Vien.

Esamojo laiko reikšmė sudaro palankias sąlygas vartoti daugelį priešdėlėtuju formų kalbamuuju momentu trunkančiam veiksmui reikšti. Priešdėlis rodo veiksmo kryptį ir perspektyvinę ribą. Pvz.:

Tai šeimininkas apipiovė išmirkytą puspadi ir dabar išmuša ji. Dar pora kietesnių tūkstelėjimų – tai pritvirtino odą prie bato. Dabar prasideda ilga virtinė vienodų aštrių ylos čiuksėjimų – vadinasi, išbado (=bado) skylutes J. Balt. *Baltaragis, panarinęs galvą, lyg pro ūką sekė paskui grabą, nieko nematydamas ir negirdėdamas, tik jausdamas, kad palydi (=lydi) į kapus visą savo gyvenimo laimę (...)* K. Bor. *Pro šalį eidami, gyventojai matė, kaip atkastoje trasoje statybininkai tiesia vamzdžius, apvynioja (=vynioja) izoliacija, apdengia (=dengia) betonu, smaluoja* T.

¹⁰ Z. Dumašiūtė, cit. str., 235.

Specialiai nenagrinėjus, sunku pasakyti, ar tie veiksmažodžiai, kuriems priešdėlis suteikia krypties reikšmę, visada buvo taip vartojami, kaip dabar. Atrodo, kad senuosiuose raštuose priešdėlėtųjų ir nepriešdėlėtųjų formų vartoseną konkrečiaus esamojo laiko reikšme yra nediferencijuota. Pvz.:

Kokšai tatau Karalus ióia musump DP 2₁₄. ...szitai Karalus távafis eit tau rômus DP 2₄₃.

Todrinag ir czia pridêft pranaszas: szitai Karalus tawas atait tau: tau ir del tawas eit DP 3₂₄₋₂₅. Pamatik tiektái kaip iie nuwelka apwelkalus sawus ir tiesê ant kêlo DP 4₄₁₋₄₂.

Priešdėlėtųjų eigos veiksmo esamojo laiko formų labai daug yra K. Donelaičio raštuose. Čia pasitaiko ir tokių esamojo laiko priešdėlinių formų, kurios dabar paprastai sakomos be priešdėlio. Pvz.:

„Ak“, tarė, „linksminkitės, jau vėl čėsnis *pasidaro* (dlk. darosi). Tik girdėkit, kaip Benediktas žąsiną piauja ir kaip Paikžentis pasiritęs aviną *smaugia*“ 90. *Vaikai! kam vis vėpsot taip? Ant dargana rodos, ir stulpai saulelės ant debesų prasiplatin* (dlk. platinasi, platėja) 64. *Ir kepenų neužmiršk, kad storą pridrebi* (dlk. drebi) *dešrą* 92.

Balsas nei nuskestančio (dlk. skestančio) *sušuko nešvankiai* (...) 18. *Ar nesibijotės, kad jus pekla prasivėrus, taip šventas dienas atšvenčiant* (dlk. švenčiant), *tuo pražudytą* 110.

Kalbant apie priešdėlėtųjų veiksmažodžių vartojimą tiesioginės reikšmės esamuojų laiku, reikėtų, matyt, akcentuoti ne esamojo laiko ir įvykio veiksmo reikšmių suartėjimą, bet kitokią priešdėlio funkciją esamojo laiko situacijoje.

Tais atvejais, kai dabartis esti labai išplėsta, ir kalbėtojas veiksmą suvokia kaip pastovų reiškinių, egzistuojančių jo gyvenamuoju laikotarpiu, veikslų opozicija taip pat neturi jokios prasmės. Galima sakyti: *Nemunas įteka į Kuršių marias ir Nemunas teka į Kuršių marias. Paukščių stuburas susideda iš slankstelių* T. Ivan. Plg. *Paukščių stuburas yra iš slankstelių. Kistyno tarpukalnė pasibaigia* (=baigiasi) *dideliu, dar mažai teiširtu ledynu, iš po kurio teka* (gali būti ir *išteka*) *to pat vardo upelė* A. Vien.

Antrai grupei priskyrėme apibendrintos ir perkeltinės reikšmės formas.

Apibendrintos reikšmės esamojo laiko formų veiksmas nelokalizuotas kuriam nors konkrečiame objektyvaus laiko taške, labai platus, apimantis visus laikus, todėl aktualus ir kalbamuoju momentu. Šiomis formomis konstatuojame gyvenimo tiesą, vartodami ir eigos, ir įvykio veiksmo veiksmažodžių formas. Pvz.:

Per žemą tvorą visos ožkos šokinėja PP. *Moterys šiais laikais nesensta, tik įdomesnės darosi* V. Myk-Put. *Darbas meistrą giria* PP.

Ilgą iešmą bedrožiant, šuo kepsnį pagauna PP. *Sakyk tu man, ar pats gerai atlieki tas meditacijas, sąžinės perkratymus? Ir nesakyk, žinau, kad pusę pramiegi, o kitą pusę prasvajoji* V. Myk-Put.

Įvykio veiksmo veiksmožodžiai, pavartoti apibendrintu esamuoju laiku, įgauna neapibrėžto kartojimosi reikšmę.

Esamasis laikas kitų laikų situacijoje vartojamas stilistiniais sumetimais, jis nekeičia sakinio turinio ir turi tokias veiksmo reikšmes, kokias tik gali turėti pavaduojamieji laikai. Pvz.:

Tris dienas tamsiąja giria ėjęs, tik uogomis mitęs, priėjo jis laukymę. O toj laukymėj didelės staklės stovi, o staklėse mergina sėdi ir audžia. Tokius audimus audžia, kad iš tolo jų raštas ir spalvos žvilgsnį akina, tartum skaisti saulė šviečia. P. Cvir.

...rengiaus prie egzaminų. Štai atsidaro kambario durys, ir uždusęs, sukaitęs, linksmom degančiom akim įbėga Rokas, mano draugas J. Bil. — Mykoliuk, aš išteku ... — pagaliau tarė Severja, lyg pirmą kartą pranešdama šią naujieną Vaižg.

Būtieji laikai reiškia praeities veiksmus, vykusius prieš kalbamąjį momentą. Praeitį mes įsivaizduojame palyginti stabilią — visa tai, kas buvo.

Todėl būtieji laikai šiuo požiūriu gali būti priešpastatomi esamajam laikui, kur veiksmo procesiškumo suvokimas kyla iš objektyvios laiko tėkmės suvokimo. Praeities veiksmo procesiškumą gali rodyti tik veiksmo kategorija. Todėl būtujų laikų formos, ypač būtojo kartinio laiko, veiksmo atžvilgiu yra palyginti griežtai diferencijuotos — vienos jų (dažniausiai nepriešdėlėtosios) yra eigos veiksmo, o kitos (dažniausiai priešdėlėtosios) — įvykio veiksmo. Pvz.:

Aplinkui dar tebebuvo naktis, bet rytų pusėje jau blyško ir raudo dangus J. Balt. Saulė jau leidosi žemyn ir savo pražulniais spinduliais glostė liūliuojančius rugius A. Vien.

Marijona už jo ištekėjo tėvų spiriama P. Cvir. Iš nuovargio keliai sulinko Oriolo pusnynų snieguos S. Nėr. Tai vis Gugis begėdis įkalbėjo, įbaidė V. Krėv.

Veikslas čia lyg ir nepriklauso nuo laiko. Vis dėlto būtasis kartinis laikas, reikšdamas praeities veiksmą, žinomą iki galo, yra palankesnis įvykio veiksmui. Todėl kartais būtojo kartinio ir esamojo laiko kamienus galima priešpastatyti ne tik laiko, bet ir veiksmo atžvilgiu. Tam tikrų semantinių grupių veiksmo opozicija bent iš dalies remiasi esamojo ir būtojo kartinio laiko kamienų opozicija, pvz., *pradeda* (eigos v.) — *pradėjo* (įvykio v.), *baigia* (eigos v.) — *baigė* (įvykio v.), *miršta* (eigos v.) — *mirė* (įvykio v.), *duoda* (eigos v.) — *davė* (įvykio v.), *grįžta* (eigos v.) — *grįžo* (įvykio v.), *supranta* (eigos v.) — *suprato* (įvykio v.), *pažįsta* (eigos v.) — *pažino* (įvykio v.).

Matyt, laikų reikšmės lemia tai, kad, pasakytos be konteksto, šio tipo esamojo ir būtojo kartinio laiko formos mums atrodo besiskiriančios ne tik laiko, bet ir veiksmo reikšmėmis¹¹. Esamojo laiko formos iš tiesų turi eigos veiksmo reikšmę, bet

¹¹ Plg. Э. Галнайтите, Особенности категории вида глаголов в литовском языке (в сопоставлении с русским языком), *Kalbotyra*, VII, 1964, 140.

būtojo kartinio laiko formų veiksmo reikšmė nediferencijuota. Pavyzdžiui, veiksmažodis *mirė*, nekeisdamas formos, reiškia ir *numirė*, ir *merdėjo*. Pvz.:

Vincas Mykolaitis-Putinas mirė (įvykio v.) 1967 metų birželio 7 dieną. *Mirė* (eigos v.), *jis tai kuo aiškiausiai jautė. Silpo jam nariai, nebebuvo jokios energijos, nei tos kojos bežingsniavo savaime, nei rankos besitiesė ko paimti. Mirė* (eigos v.) *budėdamas; dar labiau mirė* (eigos v.) *miegodamas. Tada jis visiškai „ėjo iš šio svieto“* (...) Vaižg.

Panašiai galima pailustruoti ir kitų šio tipo veiksmažodžių vartojimą būtuojų kartiniu laiku. Nors būtajame kartiniame laike šie veiksmažodžiai pasakomi abiemis veikslams, vis dėlto įvykio veiksmo reikšmė jie vartojami kur kas dažniau. Kartais įvykio veiksmo reikšmei pabrėžti pridedamas ir priešdėlis. Pvz.:

Kad tėvas numirė – pusė našlaičio, o kad motina numirė – tai visas našlaitis PP.

Jeigu veiksmažodžiai turi veiksmo kryptį rodantį priešdėlį, jų esamojo laiko formos yra eigos veiksmo, o būtojo kartinio – įvykio veiksmo, pvz., *ateina – atėjo, pareina – parėjo, palydi – palydėjo, išveda – išvedė* ir kt.

O baltieji kalnai, nebylieji kalnai, nusilenkti aš jums kaip dievams atėjau S. Nėr. *Gandras su kitais kaimynais parlėkė linksmas* K. Donel.

Čia taip pat tarp esamojo ir būtojo kartinio laiko formų yra ir veiksmo opozicija. Tačiau ir šiuo atveju veikslų opozicija nėra ištiesai sutapusi su laikų kamienų opozicija, nes greta porų *ateina – atėjo, išeina – išėjo, pareina – parėjo* yra ir *ėjo – atėjo,ėjo – išėjo,ėjo – parėjo*.

Kadangi būtasis kartinis laikas reiškia iki galo žinomus veiksmus, tai jo situacijoje gali būti pavartojami faktiškai įvykusiems veiksmams reikšti ir eigos veiksmo veiksmažodžiai. Kad veiksmas įvykęs, mums rodo situacija, o eigos veiksmo veiksmažodžiai kelia tas veiksmo ypatybes, kurių negalima atskleisti įvykio veiksmo formomis¹². Jie labiau pabrėžia patį veiksmą, o ne jo rezultatą. Pvz.:

Kas matė, kad tokį medį kaip liepa kirstų! Ar tu ją sodinai (liepa jau pasodinta), ar ką? V. Krėv. *Abu viena motina gimdė, bet ne vienam lopšy gulėjo* Alv. *È per jaunas tu stojai į seminariją, o dar su talentu* V. Myk-Put. *Ir kilo didis gandas ir nusklido per girias tamsiausias* V. Krėv.

Nors visų būtojo kartinio laiko formų veiksmas yra lokalizuotas prieš kalbamąjį momentą, bet šio laiko reikšmė yra nevienalytė, ir tas nevienalytiškumas daugiau

¹² A. Mazonas nurodo, kad toks eigos veiksmo veiksmažodžių vartojimas būdingas daugeliu kalbų, pvz., rus. k. *Кто писал эту картину? – Верещагин писал* lenk. k. *Kto malował ten obraz? Ten! to obraz malował Švabinsky*, ček. k. *Bratr můj stavěl ten dům*. Eigos veikslas, A. Mazono nuomone, čia iškelias autoriaus, veikėjo asmenį. Įvykio veikslas tokiose situacijose rodytų tik gryną rezultatą (plg. A. Мазон, Вид [в славянских языках (принципы и проблемы), Доклад представленный французской делегацией, Москва, 1958, 49–51)

sia susijęs su veikslais. Vienais atvejais būtasis kartinis laikas reiškia veiksmus, tik vykusius prieš kalbamąjį momentą, bet daugiau su juo nieko bendra neturinčius¹³. Pvz.:

Mykoliukas nerūkė, tai ir tuos auksinus supenėdavo brolyškiams riestainiais Vaižg. *Šią vasarą atkasė pilkapį ir visa, ką rado, antrą kartą muziejų palaidojo* J. Marc.

Kitais atvejais būtasis kartinis laikas reiškia tolesnės ar artesnės praeities veiksmą, kurio rezultatai aktualūs ir kalbamuojų momentu¹⁴.

Ak, sūnau mano, sūneli, kuo tu beparvertei mūsų namus... Vaižg. *...o žiūrėk, kokią šaltekšniui padarei žaizdą, kiek luobos jam įplėsei!* Vaižg. *Ar tu matei, kaip, grįžęs iš dirbtuvės namo, šeimynos tėvas rado vaikus, išmirusius iš bado... o aš mačiau...* J. Jan.

Čia yra veiksmas įvykęs praeityje, bet dėl jo susidariusi rezultatinė būsena aktuali ir kalbamuojų momentu. Šio tipo būtojo kartinio laiko reikšmė labai priartėja prie esamojo sudurtinio atliktinio laiko. Jos pasidaro net sinoniminės. Pvz.:

— *O aš ir dieną (žvaigždę) esu matęs!* — *Nejaugi tamsta matei?* — *paklausėva su broliu.* — *Mačiau...* — *atkartojo Simanas* J. Bil. — *Kaip matau, tu savo išdinę esi jau ištuštinęs.* — *Ištuštinau, vaikeli, iki paskutinio skatiko ištuštinau,* — *atsakė senis (...)* V. Krėv.

Veiksmo priklausymas praeičiai nustatomas pagal veiksmo lokalizaciją kalbamojo momento atžvilgiu. Tai yra laiko kategorijos vidinė, sava reikšmė, o veiksmo rezultatų aktualumas kalbamuojų momentu priklauso nuo kontekstinės situacijos, nuo veiksmožodžio leksinės reikšmės ir, žinoma, daugiausia nuo veikslo. Tik rezultatinę reikšmę turį veiksmožodžiai gali reikšti kalbamuojų momentu trunkančią rezultatinę būseną.

Veikslas iš esmės lemia lietuvių kalbos būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko santykius. Abu šie būtieji laikai reiškia praeities veiksmą, vykusį prieš kalbamąjį momentą. Esminių skirtumų, kaip matyti iš atliktų tyrinėjimų¹⁵, veiksmo lokalizacijos atžvilgiu tarp šių laikų nėra.

Įprasta sakyti, kad būtasis kartinis laikas reiškia vieno karto praeities veiksmą, o būtasis dažninis — praeityje kartotą veiksmą. Tačiau iš tikrųjų ne visai taip. Būtojo dažninio laiko formos visada reiškia tik kartotinį veiksmą, o būtojo kartinio laiko formos gali reikšti ir kartinį, ir kartotinį. Daugybė yra situacijų, kur bū-

¹³ Tai vadinamoji aoristinė būtojo laiko reikšmė (plg. rus. А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин, Русский глагол, Ленинград, 1967, 89.)

¹⁴ Tai perfektinė ir pluskvamperfektinė reikšmė. Šias reikšmes lietuvių kalboje skiria Z. Dumašiūtė, remdamasi A. Šleicherio ir G. Uljanovo darbais, [žr. Z. Dumašiūtė, Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos veiksmožodžio vientisinio būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko reikšmė bei vartojimas, LTSR MA Darbai, Serija A, 1 (20), 1966, 182.

¹⁵ Plg. Z. Dumašiūtė, cit. str., 179–192.

tojo kartinio laiko formos tiesiog eina pakaitomis su būtojo dažninio laiko formomis. Pvz.:

*Drašus ir narsus kitą sykį buvo vyras: nieko **nebijojo**, niekur **nenusigąsdavo** Žem. Anksti **gulė**, **vėlai kėlės**, o ir atsikėlę ir apsiliuobę ilgai **nedegdavo** žiburio A. Vien. Bet kaip sunku buvo seniui, kol jis **susilaukdavo** tų šviesiųjų pavasario dienų! **Liūdo**, **ilgėjosi** kaip mažas vaikas LzP. Kai ji **giedodavo**, **rodėsi**, kad jos gerklėj sudėtos visos dangaus melodijos J. Balč.*

Praeities kartojamam veiksmui reikšti paprastai vartojamos tik eigos veiksmo būtojo kartinio laiko formos. Beveik visais atvejais, be jokio reikšmės skirtumo, jomis galima pakeisti būtojo dažninio laiko formas. Pvz.:

*Gausiau tada žemė **derėdavo** (=derėjo), girios **kugždėdavo** (=kugždėjo) žvėrių, paukščių, ir žmonės tvirtesni, veiklesni **būdavo** (=buvo) V. Krėv. Mislyk tik, gaidau! Kaip jis **mylėdavo** (=mylėjo) žmones; ir dėl ko jį visi **mylėdavo** (=mylėjo) būrai K. Donel. Laiminga ir garsi buvo kistynų tauta, ir nieko jai netrūko. Visus savo kaimynus ji **puldavo** (=puolė), visus **grobdavo** (=grobė), **vergdavo** (=vergė) ir didelį išpirkinį **imdavo** (=ėmė), o jos niekas niekuomet **nepuldavo** (=nepuolė), niekas jos **negrobdavo** (=negrobė) ir **nevergdavo** (=nevergė), nors ji buvo visų mažiausia ir visų silpniausia tauta visame Kaukaze A. Vien.*

Vadinasi, būtojo kartinio laiko eigos veiksmo veiksmažodžiai turi nediferencijuotą kartojimosi reikšmę, jie be specialių kartojimosi morfologinių rodiklių gali reikšti ir kartinį, ir kartotinį veiksmažodį. Būtojo dažninio laiko eigos veiksmo formas tą patį kartojimasi reiškia morfologiškai. Todėl galima manyti, kad tarp būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko eigos veiksmo veiksmažodžių yra priešpastatymas, kur vienas narys yra žymėtas (stiprusis), o kitas nežymėtas (silpnasis). Žymėtas narys reiškia veiksmo kartojimasi, o nežymėtas palieka jį neišreikštą (priklausomai nuo kontekstinės aplinkos tokia forma galime pasakyti ir kartinį, ir kartotinį veiksmažodį).

Visiškai kitokie įvykio veiksmo veiksmažodžių būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko santykiai. Įvykio veiksmo veiksmažodžių būtasis kartinis laikas turi apibrėžtą reikšmę – tai vieno karto rezultatinis veiksmas. Todėl praeityje pasikartojančiam baigtiniam veiksmui yra būtina speciali forma – būtasis dažninis laikas. Būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko formos sudaro opoziciją, kurios vienas narys reiškia kartinį, o antras – kartotinį veiksmažodį, pvz., **padarė** – **padarydavo**, **atidavė** – **atiduodavo**, **pasakė** – **pasakydavo**.

Būsimasis laikas reiškia ateities veiksmažodį, veiksmažodį, kuris lokalizuotas po kalbamojo momento. Ateities, kaip ir praeities, sąvoka nėra tiesiogiai susijusi su procesiškumu. Todėl priešdėlėtieji veiksmažodžiai, kurie esamajame laike yra eigos veiksmo, būsimajame, kaip ir būtajame kartiniame laike, yra įvykio veiksmo, pvz., **ateina** (eigos v.), **atėjo** (įvykio v.), **ateis** (įvykio v.).

Būsimasis ir būtasis kartinis laikas veiklo požiūriu yra panašūs. Veiksmai lemia ne tik praeities, bet ir ateities veiksmo santykį su kalbamuoju momentu. Tas veiksmas, kuris ištiesai priklauso ateičiai, gali būti reiškiamas ir eigos, ir įvykio veiklo veiksmažodžiais. Pvz.:

Bet nei bus, nei tekės Nemune tiek vandens, kiek priešų ten kraujo tekėjo Mair. – Neragink, berneli; tavo tėvas negers iš stikliuko, iš kurio raganius gėrė V. Krėv. Jei norite, aš jums paseksiu žemaičių kaimo pasaką Vaižg. Nebijok, senas Gugis dar tau ne kartą geruoju atsilygins V. Krėv.

Tačiau tas veiksmas, kurio tik rezultatai priklauso ateičiai, paprastai reiškiamas įvykio veiklo veiksmažodžiais. Pvz.:

Palauk, aš tuoj apsirengsiu (dabar rengiuosi) ir ugnelę išibinsiu Alv. Tik pabaigsiu rašyti ir einu. Išvesi tu mane iš kantrybės, jei ir toliau taip bus (vadinasi, jau dabar vedi).

Peržvelgus lietuvių kalbos veiklo ir laiko kategorijų santykius, galima daryti šias išvadas:

1. Esamojo laiko tiesioginė reikšmė ir įvykio veikslas – nesuderinami dalykai. Jeigu esamojo laiko forma ir pasakome baigtinį veiksmą, tai veiksmo baigtumą rodo ne pati esamojo laiko forma, o kiti faktoriai – žinoma situacija, trumpa objektyvaus veiksmo trukmė. Esamojo laiko reikšmė visiems veiksams suteikia procesiškumo atspalvį.

2. Ryškią veiklo keitimo funkciją turi tik nublankusios leksinės reikšmės priešdėliai. Todėl veiksmažodžiai su šios reikšmės priešdėliais neturi tiesioginės esamojo laiko reikšmės.

3. Tiesioginę esamojo laiko reikšmę gali turėti tik tie veiksmažodžiai, kurių priešdėliai išlaikę konkrečią veiksmo krypties reikšmę. Priešdėlis esamajame laike nerodo įvykio veiklo, tik perspektyvinę truncančio veiksmo ribą.

4. Būtasis kartinis ir būsimasis laikas palankesnis įvykio veikslui, beveik visi priešdėlėtieji veiksmažodžiai, – tik su nedidelėmis išimtimis, – būtajame kartiniame laike yra įvykio veiklo. Vadinasi, lietuvių kalbos veikslus iš dalies lemia laikas.

5. Antra vertus, yra atvejų, kai veikslai lemia laikų santykius. Eigos veiklo veiksmažodžiai, turėdami neapibrėžtą reikšmę, ir be specialios formos galėjo reikšti kartotinį veiksmą. Tačiau, norint tam tikrais laiko tarpais kartojamą veiksmą išreikšti įvykio veiklo veiksmažodžiais, jau reikėjo specialios formos. Būtasis dažninis laikas, atsiradęs kaip gramatinė forma, buvo, matyt, apibendrintas ir eigos veiklo veiksmažodžiams, bet kartinės eigos veiklo būtojo laiko formos neprarado galėjimo reikšti kartojamą veiksmą ir dabar visai tuose pačiuose kontekstuose vartojamos sinonimiškai su būtojo dažninio laiko formomis.

Sutrupinimai

Alv.	— Alovė, Alytaus rajonas
J. Balč.	— Juozas Balčikonis
J. Balt.	— Juozas Baltušis
J. Bil.	— Jonas Biliūnas
K. Bor.	— Kazys Boruta
P. Cvir.	— Petras Cvirka
dlk.	— dabartinė lietuvių kalba
DP.	— Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas, Kaunas, 1926
K. Donel.	— Kristijonas Donelaitis
T. Ivan.	— Tadas Ivanauskas
J. Jan.	— Julius Janonis
Kb.	— Kabeliai, Varėnos rajonas
V. Krėv.	— Vincas Krėvė
Mair.	— Maironis
Marc.	— J. Marcinkevičius
J. Marc.	— Justinas Marcinkevičius
E. Miež.	— E. Mieželaitis
V. Myk-Put.	— Vincas Mykolaitis-Putinas
S. Nėr.	— Salomėja Nėris
PP.	— Patarlės ir priežodžiai, Vilnius, 1958
Š.	— Šiauliai
T.	— „Tiesa“
Vaižg.	— Vaižgantas
A. Vien.	— Antanas Vienuolis
Žem.	— Žemaitė

LES RELATIONS D'ASPECT ET DE TEMPS EN LITUANIEN CONTEMPORAIN

Résumé

L'article est consacré à l'analyse des relations de deux catégories différentes — d'aspect et de temps.

Le système morphologique des aspects en lituanien est en fait une catégorie de formation dérivative. Mais elle est aussi étroitement liée avec les autres catégories et surtout avec celle du temps. Les verbes d'aspect perfectif ne peuvent être employés au présent parce que le présent exprime par sa nature un processus. Les verbes d'aspect perfectif désignent une action comportant un terme, une action envisagée par rapport à son accomplissement, ou à son résultat. La valeur d'aspect perfectif est incompatible avec la valeur du présent. Mais en lituanien beaucoup de verbes préfixés peuvent être employés au présent. Toutes les formes du présent des verbes préfixés employés en valeur principale désignent le processus d'une action. Les préfixes n'expriment qu'un terme perspectif.

Dans le passé et dans le futur presque toutes les formes préfixées ont la valeur perfective. Ainsi, une opposition se forme entre le présent et les autres temps. Cette opposition est en même temps temporelle et aspective.

La distinction des aspects est importante pour la formation des temps passés du verbe lituanien. Les verbes d'aspect imperfectif dans le passé peuvent avoir en même temps une valeur fréquentative. Au contraire, les verbes d'aspect perfectif par son caractère résultatif, ponctuel, momentané ne peuvent être employés en valeur fréquentative. Pour exprimer l'action fréquentative on a besoin d'une forme spéciale (le passé fréquentatif).